

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 20 (2017)

Στὰ ἴχνη τῆς παρουσίας τοῦ Νικόδημου Ἁγιορείτη στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ

Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος

doi: [10.12681/deltiokms.26126](https://doi.org/10.12681/deltiokms.26126)

Copyright © 2021, Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (2021). Στὰ ἴχνη τῆς παρουσίας τοῦ Νικόδημου Ἁγιορείτη στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 20, 103–124. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.26126>

Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος

ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗ
ΣΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΚΟΡΑΗ

Τέσσερα σημεία των βιογραφικών του Αδαμάντιου Κοραή και του Νικόδημου Αγιορείτη συνδέουν ιδιαίτερα τις προσωπικότητές τους είτε ως ιστορικά δεδομένα είτε ως απόρροια συμπτώσεων. Αναφέρομαι καταρχάς στο στοιχείο της ηλικίας: ήταν σχεδόν συνομήλικοι, αφού ο πρώτος είχε γεννηθεί το 1748 και ο δεύτερος το 1749. Ύστερα στο γεγονός –μη επισημασμένο επαρκώς έως τώρα– της κοινής μαθητείας τους ως εφήβων στον ανώτερο κύκλο μαθημάτων της σχολής του μοναχού Ιερόθεου Δενδρινού στη Σμύρνη, της ονομαστής μετέπειτα «Ευαγγελικής», κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1760.¹ Ο νεαρός Νικόλαος Καλλιπούρτζης από τη Νάξο διέμενε στο κοινόβιο του εκπαιδευτήριου, ενώ ο Σμυρναίος Διαμαντής Κοραής στο πατρικό σπίτι της πόλης. Δεν αποκλείεται να ήταν ένα από τα ευκατάστατα

1. Απ' όσο γνωρίζω, το γεγονός πράγματι αποσιωπάται από τους κυριότερους βιογράφους του Νικόδημου Αγιορείτη, οι οποίοι, αντίθετα, κατατάσσουν στον κύκλο των συμμαθητών του άλλες γνωστές εκκλησιαστικές προσωπικότητες (τους πατριάρχες Νεόφυτο Ζ' και Γρηγόριο Ε', τον ιερομόναχο Αγάπιο Λεονάρδο, συνεργάτη του στη σύνταξη του *Πηδαλίου*), επαναλαμβάνοντας μηχανικά ο ένας τον άλλον. Οι προηγούμενοι ως λαϊκοί υπήρξαν απλώς απόφοιτοι της ίδιας σχολής νωρίτερα ή αργότερα από τη φοίτηση εκεί του Νικόδημου. Με κάποιους από αυτούς (π.χ., τον μεγαλύτερό του μετέπειτα Πατριάρχη Γρηγόριο, σπουδαστή στη Σμύρνη από το 1767 έως το 1772) συναυλίστηκε ασφαλώς στον σχολικό περίβολο, ίσως κάποτε και να συνακροάστηκαν επιμέρους μαθήματα, όχι πάντως ως συμμαθητές με κοινή αφετηρία σπουδών. Αν είχαν, βέβαια, σωδεί τα μαθητολόγια του εκπαιδευτήριου, θα έβριζαν τα πράγματα στη θέση τους για όλες τις παραπάνω περιπτώσεις. Στην περίπτωση, όμως, των δύο σχεδόν συνομήλικων νέων, από μόνα τους τα χρονολογικά δεδομένα, παρά την όποια απροσδιοριστία τους, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι μαθήτευσαν μαζί από την αρχή στον ανώτερο κύκλο της σχολής του Ιερόθεου Δενδρινού. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. στο Παράρτημα τα «Παραλειπόμενα στο ζήτημα της συμμαθητείας Κοραή και Νικόδημου Αγιορείτη».

σπίτια συμμαθητών του που επισκεπτόταν ο Νάξιος σπουδαστής κατά τις εξόδους του από το σχολικό κοινόβιο. Δεκατέσσερα σχεδόν χρόνια αργότερα, όταν και οι δύο εμφανίζονται δημόσια ως συγγραφείς, τα πρώτα πονήματά τους έτυχε να συμπέσουν και ως προς τον σκοπό για τον οποίο γράφτηκαν, αλλά και ως προς τη χρονική συγκυρία που είδαν το φως: προορίζονταν να υπηρετήσουν τις θρησκευτικές ανάγκες των Ελλήνων ορθοδόξων χριστιανών και εκδόθηκαν τα ίδια ακριβώς χρόνια από τα τυπογραφεία της Βενετίας ή της Λειψίας. Μιλάμε για τα νηπτικοασκητικά έργα του Νικοδήμου, τη *Φιλοκαλία* (1782) και τον *Ευεργετινό* (1783), και, αντίστοιχα, τις τρεις κατηχήσεις του Κοραή, τη μετάφραση από τα γερμανικά της *Ορθοδόξου Διδασκαλίας* του Μητροπολίτη Μόσχας Πλάτωνος (1782), την υπό τύπο ερωταποκρίσεων συνταγμένη *Σύνοψιν της Ιεράς Ιστορίας και Κατηχήσεως* (1783), καθώς και τη *Μικράν Κατήχησιν* (1783), μετάφραση επίσης από τα γερμανικά έργου της Συνόδου ορθοδόξων επισκόπων στο Κάρλοβιτς της Αυστροουγγαρίας, χωρίς στη μακρά ζωή του να περιοριστεί μόνον εδώ η συμβολή του Κοραή στον χώρο της εκκλησιαστικής γραμματείας.²

Τέλος, και οι δύο σε καίριες φάσεις της προσωπικής τους εξέλιξης αισθάνθηκαν δίπλα τους την ευεργετική παρουσία μιας μεγάλης σεβάσμιας προσωπικότητας, εκείνης του πρώην Κορίνθου Μακάριου Νοταρά. Ο Νικόδημος του όφειλε, εν πολλοίς, την είσοδό του στις τάξεις του μοναχισμού, την ενθάρρυνση και στενή συνεργασία στα κοπιώδη στάδια του συγγραφικού του έργου, την εμβάδυνση και συνοδοιπορία στο κίνημα του Φιλοκαλισμού. Ο Κοραής, πάλι, τον αναγνώριζε ως ευεργέτη του για την οικονομική ενίσχυση που του πρόσφερε κατά την περίοδο των ιατρικών σπουδών του στο Μονπελιέ της Γαλλίας, περίοδο διαρκών υλικών στερήσεων, αλληλογραφώντας μαζί

2. Θυμίζω ότι το τελευταίο βιβλίο του, ο *Συνέκδημος Ιερατικός*, 1831, είχε, όπως τα πρώτα, θρησκευτική επίσης αποστολή, φανερώνοντας ξανά τη θεολογική ανησυχία του αλλά και τη γερή αγιογραφική και πατερική υποδομή που διέθετε, εντοπιζόμενη και στα υπόλοιπα δημόσια κείμενά του και στην αλληλογραφία του· βλ. Σοφία Θ. Γρηγοριάδου, *Η Ορθόδοξη σκέψη στον Αδαμάντιο Κοραή*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2002, σσ. 131 κ.ε. Οι δύο πρώτες *Κατηχήσεις* του Κοραή είχαν συνεχή εκδοτική σταδιοδρομία τον 19ο αιώνα και μάλιστα ως σχολικά βοηθήματα. Για τον Κοραή ως θρησκευτικό στοχαστή, βλ. Paschalis M. Kitromilides, “Itineraries in the world of the Enlightenment: Adamantios Korais from Smyrna via Montpellier to Paris”, στο Paschalis M. Kitromilides (ed.), *Adamantios Korais and the European Enlightenment*, Οξφόρδη: Voltaire Foundation 2010, σσ. 5-6, 24, 30-33.

του με οικειότητα για θέματα υγείας του ιεράρχη, δείγμα βαθιάς φιλίας και σεβασμού, και ζητώντας του συνέχιση της «παραμυθητικής» του επικοινωνίας.³ Η γνωριμία τους πρέπει να ξεκίνησε όταν ο τελευταίος βρισκόταν στη Χίο ή όταν πέρασε στη Σμύρνη για να βρει χρηματοδότες της *Φιλοκαλίας* και του *Ευεργετινού*, φαίνεται μάλιστα να ήταν συγχορηγός της έκδοσης της *Ορθόδοξου Διδασκαλίας* του Πλάτωνος Μόσχας.⁴ Οπωσδήποτε, αυτήν την εποχή ο ένας από τους δύο απόφοιτους της σχολής του Ιεροθέου είχε ήδη μεταφέρει την κύρια πνευματική του δράση στο Άγιον Όρος. Με τις συγγραφές του στην απομόνωση του ησυχαστηρίου του ήταν φανερό ότι επιδίωκε να εμφυσησει στον στενό εκκλησιαστικό περίβολο την πνευματικότητα του ορθόδοξου ήθους και το μήνυμα της πατερικής θεολογίας και της ησυχαστικής παράδοσης, και στον ευρύτερο χώρο του λαϊκού πληρώματος της Εκκλησίας να καθοδηγήσει τα μέλη του στα μονοπάτια και τους κανόνες της κατά Χριστόν ζωής, αλλά και να στερεώσει την πίστη τους μπροστά στους κινδύνους εξισλαμισμού, εξαιτίας της οθωμανικής κατάκτησης. Ο άλλος, έπειτα από μια αποτυχημένη εμπορική σταδιοδρομία στην Ολλανδία, είχε βρει τον δρόμο της επιστήμης, σπουδάζοντας ιατρική, που θα γίνει γρήγορα εφιαλτήριο για τη μεταστροφή του στη φιλολογία, και από το Παρίσι, μόνιμη πια κατοικία του έως τον θάνατό του, θα δέσει τον φιλολογικό του οπλισμό και την όλη πνευματική του κατάρτιση στην υπηρεσία της διαφωτιστικής του προσπάθειας. Με τα δικά του κείμενα, αρδευόμενα από τις αρχαιοελληνικές πηγές και τις

3. Μέσα στην πίεση της προετοιμασίας των διδακτορικών του διατριβών φαίνεται πως αμέλησε να συντηρήσει τη μεταξύ τους επαφή, του διαμήνυσε όμως την ανακήρυξη του σε διδάκτορα, προσκαλώντας προφανώς τον ευεργέτη του να συμμετάσχει στη χαρά της επιτυχίας του. Πολύ αργότερα, όταν πια σημειώνεται οριστική διακοπή των σχέσεών τους, ο Έλληνας σοφός δεν είχε πάψει να ενδιαφέρεται για την τύχη του ιεράρχη· βλ. επιστολή του Κοραή προς Μακάριο Νοταρά, 12 Νοεμβρίου 1785, *Αλληλογραφία*, τόμ. Α', Αθήνα 1964, σσ. 59-60, και επιστολές προς Δημήτριο Λώτο, 11 Ιουλίου 1786, 3 Νοεμβρίου 1786 και 1η Απριλίου 1797, ό.π., σσ. 66, 72 και 507 αντίστοιχα. Πρβλ. Σοφία Θ. Γρηγοριάδου, *Η Ορθόδοξη σκέψη*, σσ. 114-115.

4. Πάντως δεν ήταν συγγραφέας της, κατά τον πρώτο βιογράφο του Αθανάσιο Πάριο, ούτε συμμετοχος στη μεταφραστική διαδικασία, κατά τους μεταγενεστέρους. Το μόνο βέβαιον είναι ότι τον Αύγουστο 1783 ο Κοραής ζητούσε από το Μονπελιέ να μεσιτεύσει ο Μακάριος ή ο Σμυρναίος συγγενής του Ν. Βαχατόρης στον τυπογράφο της Λειψίας για δεύτερο τύπωμα του βιβλίου του, γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση ότι και οι δύο είχαν υποστηρίξει χρηματικά την έκδοσή του και διεκπεραιώναν οι ίδιοι τις δΟΣΟΛΗΨΙΕΣ με τον τυπογράφο, *Αλληλογραφία*, σσ. 40, 41.

δεξαμενές ιδεών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, προσέβλεπε στην εξάπλωση του αγαθού της παιδείας και στην αναμόρφωση και τον εκσυγχρονισμό της, ώστε αυτή να ανυψωθεί βαθμηδόν στα επίπεδα των φωτισμένων εθνών της Ευρώπης και να ενδυναμωθεί έτσι η εθνική αυτοσυνειδησία και το φρόνημα της ελευθερίας στους υπό τον τουρκικό ζυγό ομοεθνείς του.

Θα μπορούσε, άραγε, οι δύο παλαιοί γνώριμοι από τους αντίποδες, γεωγραφικούς και ιδεολογικούς, στους οποίους κινήθηκαν κατά τα μετασχολικά τους χρόνια,⁵ να έχουν κάποτε μian απρόσμενη συνάντηση, εξαίρεση στην κανονικότητα που χαρακτηρίζει συνήθως την επικοινωνία των συμμαθητών μετά την αποφοίτησή τους, ότι δηλαδή μεγάλο μέρος από αυτούς είναι ενδεχόμενο κανείς «μηδέ ν' απαντήσει πούποτε πλέον επί ζωής του», όπως έλεγε ο Κοραής,⁶ ή έστω να συναντηθούν διανοητικά μέσω των έργων τους; Ο Νικόδημος, ως γνωστόν, δεν ξενιτεύτηκε ποτέ εκτός Ελλάδας, πλην μίας φοράς που το σχεδιασμένο ταξίδι στη Μολδαβία είχε αμέσως με την έναρξή του άδοξο τέλος.⁷ Από το άλλο μέρος, ο ξενιτεμένος από νεαρή ηλικία Έλληνας λόγιος, προκατειλημμένος απέναντι στον μοναχισμό, δεν αισθάνθηκε ποτέ την ανάγκη αλλά και δεν χρειάστηκε να επισκεφθεί τον Άδω, όπως ο Γάλλος φίλος του ελληνιστής D' Anse de Villoison, που το 1785 μετέβη εκεί με επιστημονική αποστολή του γαλλικού κράτους και είχε την τύχη να συναντήσει τον Νάξιο ησυχαστή.⁸ Ούτε πάλι τα πρώτα συγγράμματα του Νι-

5. Ο Αστέριος Αργυρίου στην ανακοίνωσή του «Αδαμάντιος Κοραής και Νικόδημος ο Αγιορείτης. Δύο διαφορετικοί δρόμοι, ένας κοινός σκοπός», *Πρακτικά Α' επιστημονικού συνεδρίου «Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης: η ζωή και η διδασκαλία του»*, τόμ. Α', έκδοση Ιερού Κοινοβίου Οσίου Νικοδήμου, Γουμένισσα 2006, σσ. 191-206, δεν κάνει λόγο για τη γνωριμία τους στη Σμύρνη. Παραλληλίζει απλώς τις αναγεννητικές προσπάθειες και των δύο στους χώρους δράσης τους, εντοπίζοντας τις διαφορές τους και προβάλλοντας την κοινή συμβολή τους στην πνευματική κατάρτιση των Ελλήνων.

6. *Ισοκράτους Λόγοι και επιστολαί*, Παρίσι 1807 [= *Αδαμαντίου Κοραή, Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τόμ. Α', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986, σ. 233].

7. Ο λόγος για το παραλίγο ναυάγιο έξω από τον Άδω με το πλοίο που θα τον μετέφερε στον πρώτο σταθμό, απ' όπου θα συνέχιζε διά ξηράς το ταξίδι προς τη Μολδαβία, για να γνωρίσει από κοντά τον φημισμένο Σλάβο ησυχαστή Παΐσιο Βελιτσκόφκν· βλ. Θεόκλητος Διονυσιάτης, *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, Ο βίος και τα έργα του 1749-1809*, Αθήνα 2009, σ. 125.

8. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «D'Anse de Villoison, ένας Γάλλος ακαδημαϊκός συνομιλητής του Νικόδημου Αγιορείτη στον Άδω και επισκέπτης της Νάξου (1785-1786)», *Ναξιακά Γράμματα II* (2015), σσ. 10-15 (και σε ξεχωριστό ανάτυπο)· του ίδιου, «Ήταν

κοδήμου και τα πρώτα του Κοραή, των οποίων η έκδοση είχε συμπέσει, όπως είδαμε, χρονικά, φαίνεται να είχαν γίνει αμοιβαίως γνωστά στους δύο άνδρες, εκτός και αν είχαν ενημερωθεί σχετικά από τον κοινό σεβάσμιο φίλο τους, τον Μακάριο Νοταρά. Οι κοραϊκές, πάντως, εκδόσεις εντοπίζονται σήμερα σε αρκετές βιβλιοθήκες των μονών του Αγίου Όρους.⁹ Αργότερα, επίσης, θα ήταν δύσκολο έως αδύνατο να πέρασαν από τα χέρια του Κοραή στο Παρίσι έργα του Νικοδήμου ή, αντίστροφα, να δόθηκαν στον τελευταίο αφορμές να γνωρίσει τους τόμους της *Ελληνικής Βιβλιοθήκης* του Κοραή, όσοι ενδεχομένως είχαν εισαχθεί τότε στις αγιορείτικες μονές, ειδικά στο Βατοπαίδι, για να υποστηρίξουν το συντελούμενο εκεί εκπαιδευτικό έργο έως το 1809,¹⁰ το έτος της εκδημίας του.

Απέναντι στην έλλειψη κάθε πληροφορίας για την επανασύνδεση, όποια μορφή μπορούσε να έχει αυτή, των καταξιωμένων πλέον στα πεδία δράσης τους παλαιών συμμαθητών, θα παρατεθούν εδώ δύο μαρτυρίες που προέρχονται από την πλευρά του ενός εξ αυτών, του Έλληνα σοφού του Παρισιού. Εντοπίζονται στις σελίδες της αλληλογραφίας του και, παρά τη διφορούμενη έως κρυπτογραφική διατύπωσή τους, θεωρώ ότι παραπέμπουν στο πρόσωπο του Νικοδήμου. Η πρώτη εμπερικλείει μian ανάμνηση των μαθητικών χρόνων του Κοραή, η δεύτερη ένα σχόλιό του στο περιεχόμενο έργων του Αγίου. Πρέπει να διασαφηνιστεί ξανά ότι η γνωριμία του με αυτά δεν υπήρξε άμεση,

ο Νικόδημος Αγιορείτης ο συνομιλητής του Villoison στον Άθω το 1785 ή άλλος ομώνυμος μοναχός;», *Ο Ερανιστής* 29 (2016), σσ. 319-324.

9. Βλ. Θωμάς Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci-1800)*, Αθήνα 1984, αρ. 3073, 3171, 4861· του ίδιου, *Βιβλιοθήκες του Αγίου Όρους. Παλαιά ελληνικά έντυπα*, Αθήνα 2000, σσ. 188, 192, 191.

10. Πράγματι, στις βιβλιοθήκες των Μονών Βατοπαιδίου και Μεγίστης Λαύρας υπάρχουν σήμερα και οι τρεις έως το 1807 εκδόσεις αρχαίων κειμένων του Κοραή, ο *Ηλιόδωρος* (1804), ο *Πρόδρομος της Ελληνικής Βιβλιοθήκης* (Αιλιανός κ.ά., 1805) και ο *Ισοκράτης* (1807), ενώ σε άλλες μονές μεμονωμένοι τόμοι· βλ. τα σχετικά λήμματα στις αντίστοιχες χρονολογίες των βιβλιογραφιών του Φίλιππου Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία 19ου αιώνα*, τόμ. Α', Αθήνα 1997, και του Θωμά Παπαδόπουλου, *Βιβλιοθήκες του Αγίου Όρους*, ό.π. Πρβλ. τους επαίνους για τους Βατοπαιδινούς μοναχούς που επιδαψίλευσε ο Κοραής στα προλεγόμενα του πρώτου τόμου του Πλουτάρχου (1809), όταν έμαθε ότι αποφάσισαν το 1808 να καλέσουν διδάσκαλο από τις Κυδωνίες για να διδάξει στη σχολή τους «της φωτισμένης Ευρώπης τα μαθήματα»· βλ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Αδαμάντιος Κοραής και Άγιον Όρος», *Η' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Άγιον Όρος και λογισύνη»*, *Πρακτικά Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 472-473.

προέκυψε στη συγκεκριμένη περίπτωση από την κατατοπιστική πληροφόρηση φερέγγυου προσώπου, αλλά και να λεχθεί εκ των προτέρων ότι, σχολιάζοντας το περιεχόμενό τους, αγνοούσε ποιος παλαιός του γνώριμος κρυβόταν πίσω από το όνομα του αγιορείτη συγγραφέα τους. Να δούμε τις μαρτυρίες με τη χρονολογική τους σειρά.

I.

Είμαστε στον Αύγουστο του 1790. Ο Κοραΐς από τον προηγούμενο χρόνο βιώνει ως αυτόπτης μάρτυρας τα «φοβερά πράγματα»¹¹ που διαδραματίζονται στη γαλλική πρωτεύουσα και μέσα στον πυρετό της παρακολούθησης των επαναστατικών γεγονότων και την πίεση από την άλλη να συνεχίσει τη μελέτη του Ιπποκράτη, ώστε να ανταποκριθεί στις προσδοκίες της κοινότητας των Ευρωπαίων ελληνοιστών, βρίσκει χρόνο να αφηγείται τα όσα συγκλονιστικά συνέβαιναν γύρω του στα μακροσκελή γράμματά του προς τον από τα χρόνια του Μονπελιέ πιστό επιστολογράφο και αδελφικό του φίλο πρωτοψάλτη Σμύρνης Δημήτριο Λώτο. Λοιπόν, στις 15 Αυγούστου¹² από αφορμή νέα του τελευταίου σχετικά με ποιμαντορικές πράξεις του Μητροπολίτη Γρηγορίου (του μετέπειτα Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄), νέα που του έδωσαν το ερέθισμα να καταφερθεί για άλλη μια φορά κατά των «καλογήρων» αλλά και να εισηγηθεί στους Σμυρναίους σειρά μέτρων που θα διασφάλιζαν την καλή σχέση των μελλοντικών αρχιερέων της επαρχίας τους με το ποιμνίό τους, θα αφιερώσει μεγάλο μέρος του δεκαεννεασέλιδου γράμματός του στις ανατροπές που έφερε η Γαλλική Εθνοσυνέλευση στα πράγματα της Καθολικής Εκκλησίας: νομοθέτησε την εθνικοποίηση της περιουσίας του ανώτατου κλήρου και των μοναχικών ταγμάτων αλλά και «την ισονομίαν και ισοτιμίαν μεταξύ των ανθρώπων», εννοώντας την ψήφιση της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη. Στην προτελευταία παράγραφο της επιστολής ο λόγος επανέρχεται στα της Εκκλησίας του Γένους και στην ηγεσία της, όχι όμως για να σχολιάσει ο Κοραΐς το πρόσωπο που κατείχε τον Οικουμενικό θρόνο, όπως το είχε κάνει στην αρχή του γράμματος, υπαινισσόμενος εκεί

11. Βλ. περαιτέρω, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Αυτόπτης φοβερών πραγμάτων. Η συζήτηση για τη Γαλλική Επανάσταση και ο Αδαμάντιος Κοραΐς», *Νέα Εστία*, τόμ. 114, τχ. 1355 (Χριστούγεννα 1983), σσ. 63-74.

12. Βλ. *Αλληλογραφία*, τόμ. Α΄, σσ. 124-134.

τον από Σμύρνης πρώην Πατριάρχη Προκόπιο (1785-1789),¹³ αλλά για κάτι απλό, να μάθει το όνομα του νέου προκαθήμενου της ελληνικής Εκκλησίας. Είχε ειδικό λόγο να ζητάει αυτή τη λεπτομέρεια, αφού τον γύριζε πίσω στα μαθητικά του χρόνια.

«Παρακαλώ –έγραφε στον Πρωτοψάλτη– να με σημειώσης το όνομα του νυν Πατριάρχου. Δεν εξεύρεις ότι αυτός είναι συμμαθητής μου και ότι εσπουδάξαμεν εις τον αυτόν καιρόν την ελληνικήν διάλεκτον εις του μακαρίτου Ιεροδέου; Όταν ήτο χριστιανός, ωνομάζετο Νικόλαος».¹⁴

Πολλά ερωτήματα γεννά το περιεχόμενο της ολιγόστιχης αυτής παραγράφου. Άραγε από ποια πηγή είχε πληροφορηθεί ο Κοραής ότι ο τότε πατριάρχης ήταν συμμαθητής του στη σχολή της Σμύρνης; Πώς είχε συγκρατήσει με τόση βεβαιότητα το βαπτιστικό (χριστιανικό) του όνομα; Αλλά και ποια εχέγγυα αξιοπιστίας διέδτε ο πληροφοριοδότης του που δεν είχε φροντίσει να μάθει πώς ονομαζόταν ο πατριάρχης, ήδη περισσότερο από έναν χρόνο, όπως θα δούμε, ενθρονισμένος στην κεφαλή της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας; Οι ιστορικοί του Πατριαρχείου τον θεωρούν Σμυρναίο. Αλλά τότε πώς ο συμπολίτης του Κοραής δεν θυμόταν και το οικογενειακό του όνομα, περισσότερο διευκρινιστικό της ταυτότητάς του από το βαπτιστικό; Από την άλλη, δεν είναι άραγε παράξενο οι Σμυρναίοι να είχαν χάσει εντελώς τα ίχνη ενός δικού τους απόφοιτου της σχολής του Ιεροδέου που είχε εισέλθει στην ιεροσύνη διατρέχοντας όλες τις βαθμίδες της, τόσο μάλιστα ώστε να αγνοούν ακόμη και το ιερατικό του όνομα; Πέντε πρόσωπα ευθύνονταν πιθανόν για τα κενά της πληροφόρησης: είτε ο Βερνάρδος Κεύνος (Bernard Keun), ο πρωδιερέας του ολλανδικού προξενείου της Σμύρνης και μέντορας του Κοραή ήδη από τα νεανικά του χρόνια, με τον οποίο εξακολουδούσε να αλληλογραφεί, είτε ο μέχρι τότε ακόμη στενός του φίλος Villoison, που ενδιαφερόταν για τα ελληνικά πράγματα, καθώς μάλιστα κατά το ταξίδι του στην Ελλάδα τα χρόνια 1785-1786 είχε επαφές και με τους πατριαρχικούς κύκλους της Κωνσταντινούπολης, είτε, το πιθανότερο, κάποιος από τους τρεις Έλληνες που έτυχε να θρεθούν περί τα τέλη του 1789 στο Παρίσι και συναντήθηκαν μαζί του,¹⁵ δηλαδή ο Κωνσταντινουπολίτης γιατρός Γεώργιος Σχινάς, ο Σταμάτης Πέτρου, ο Πάτμιος παραγιός του στην εμπορική συντρο-

13. Εκφράζεται ειρωνικά για το πρόσωπό του, *Αλληλογραφία*, τόμ. Α', σ. 125.

14. Ό.π., σ. 134.

15. Ό.π., σσ. 120, 121, 130.

φία του Άμστερνταμ, και ο Σμυρναίος Ιωάννης Περάκης ή Περόγλους, σύντεκνος του Πρωτοψάλτη, που τον ξενάγησε ο Κοραής στις Βερσαλλίες και που τον γνωρίζουμε πολλά χρόνια αργότερα ως επίτροπο της Ευαγγελικής Σχολής. Όπως και να είναι, το πιο πάνω παράδειγμα της κοραϊκής αλληλογραφίας χρησιμοποιήθηκε ως ιστορική πηγή, και μάλιστα μοναδική, για ένα αυτονόητο εξαγόμενο, ότι δηλαδή οι εκεί περιεχόμενες πληροφορίες τόσο για το κοσμικό όνομα όσο και την κοινή σχολική μαθητεία με τον Κοραή αφορούσαν τον τότε πατριάρχη Νεόφυτο Ζ΄, που καταγόταν από τη Σμύρνη και είχε αναρρηθεί στον Οικουμενικό θρόνο τον Μάιο του 1789, διαδεχόμενος τον Προκόπιο.¹⁶ Ο ίδιος αυτός πατριάρχης φέρεται ως συμμαθητής και του Νικόδημου Αγιορείτη και είναι απορίας άξιον πώς οι βιογράφοι του αγίου δεν παρατήρησαν την αμφίπλευρη αυτή διασύνδεση για να συγκαταριθμήσουν και τον Κοραή στον κύκλο των συμμαθητών του.

Το ζήτημα δεν πρέπει να θεωρηθεί περαιωμένο, μιας και λείπουν άλλα στοιχεία αναφορικά με τα οικογενειακά, τη γέννηση και τα νεανικά χρόνια του Νεοφύτου, μαζί και οι αποδείξεις που θα προσκόμιζαν, αν είχαν σωθεί, τα μαθητολόγια της σχολής του Ιεροθέου. Μια μαρτυρία του 18ου αιώνα, παραδιδόμενη από τον Κύριλλο Λαυριώτη στο έμμετρο πατριαρχικό Χρονικό του, προσφέρει απλώς ένα χρήσιμο στοιχείο στο εντελώς κενό οικογενειακό του βιογραφικό. Προσδιορίζει εκτός από την καταγωγή και την κοινωνική του τάξη: «Σμυρναίος ευπατρίδης».¹⁷ Ας συγκρατήσουμε αυτήν τη λεπτομέρεια, θα μας χρειαστεί αργότερα. Μια δεύτερη αθησαύριστη από την έρευνα μαρτυρία, καταγραμμένη από άγνωστο χέρι στα παράφυλλα ενός αντιτύπου του *Πηδαλίου* (1800) της Βιβλιοθήκης της Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου, του νομοκανονικού δηλαδή έργου του Νικόδημου Αγιορείτη και του Αγάπιου Λεονάρδου, στις σελίδες του οποίου ο Νεόφυτος Ζ΄ δημοσίευσε το εγκύκλιο γράμμα για τις εξοβελιστέες κακόδοξες προσθήκες του επιμελητή της έκδοσης Θεοδώρητου Λαυριώτη του εξ Ιωαννίνων, τον εμφανίζει να κατάγεται από την Πάτμο και να φέρει το επώνυμο (παρωνύμιο;) Κουκού-

16. Βλ. Δήμητρα Γαλανοπούλου, *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Νεόφυτος Ζ΄ και το έργο του: α΄ πατριαρχία 1789-1794, β΄ πατριαρχία 1798-1801*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2011, σσ. 27-30.

17. Ό.π., σ. 27. Το πατριαρχικό Χρονικό πρωτοδημοσιεύτηκε από τον Μανουήλ Γεδεών, με τίτλο «Πατριάρχαι μετά την άλωσιν (1453-1794)», στο περιοδικό *Αθήναιον* 6 (1877), σσ. 3-52.

λης.¹⁸ Πρόκειται για μαρτυρία αμφισβητούμενης εγκυρότητας, ο ανώνυμος φορέας της οποίας έχει προφανώς συγχύσει τον έβδομο με τον έκτο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νεόφυτο, που αναντίρρητα ήταν Πάτριος.

Μέσα σ' αυτό το δολό τοπίο πληροφοριών, η τεκμηριωμένη ιστορία της διαδρομής του Νεοφύτου Ζ' στην ιεροσύνη προσφέρει το έδαφος για να κλονιστεί, πιστεύω, η παραδοχή της συμμαθηθείας του με τον Κοραή και κατ' επέκταση με τον Νικόδημο Αγιορείτη. Εξηγούμαι. Το 1771 μνημονεύεται ως αρχιδιάκονος του Οικουμενικού Πατριαρχείου και τον ίδιο χρόνο εκλέγεται μητροπολίτης Μαρωνείας.¹⁹ Στην περίπτωση που είχε αποφοιτήσει από τη σχολή της Σμύρνης σύγχρονα ή περίπου σύγχρονα με τον Κοραή, γύρω δηλαδή στα 1769, έχοντας την ίδια πάνω κάτω ηλικία με εκείνον, θα ήταν την εποχή της εκλογής του μεταξύ είκοσι τριών και είκοσι πέντε ετών. Παρά τις κατ' οικονομίαν πρακτικές που εφαρμόζονταν ενίοτε κατά την ανάδειξη των επισκόπων την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ιδίως την πρωιμότερη, δεν γνωρίζω αν μαρτυρείται άλλη περίπτωση αρχιερατικής εκλογής με ψηφισμένο για έδρα εκκλησιαστικής επαρχίας έναν ιερωμένο τόσο νεαρής ηλικίας. Άλλωστε, κατά τους ιερούς κανόνες της Εκκλησίας αλλά και τις μεταγενέστερες καταστατικές διατάξεις της, το έτος που απαιτείται για τη χειροτονία επισκόπου δεν πρέπει να είναι μικρότερο από το τριακοστό.²⁰ Χωρίς άλλο, λοιπόν, ο Νεόφυτος θα ήταν πολύ μεγαλύτερος, που σημαίνει ότι θα μαθήτευσε κοντά στον Ιερόθεο Δενδρινό σε προγενέστερες του Κοραή χρονιές και όχι «εις τον αυτόν καιρόν» ως συμμαθητής του. Μία ακόμη σοβαρή ένδειξη ενισχυτική της παραπάνω σκέψης αντλούμε από την περίπτωση του Κύριλλου Λαυριώτη, του συγγραφέα του πατριαρχικού Χρονικού, όπου χαρακτήρισε, καθώς

18. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος – διάκονος Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Πατριακή Βιβλιοθήκη. Κατάλογος των εντύπων (15ος-19ος αι.)*, τόμ. Α', Αθήνα 1993, σσ. 304-305, αρ. 891, 3ο αντίτυπο (ανήκε στον Νεκτάριο Σάρδεων, πολλαπλό ευεργέτη της Μονής και του νησιού).

19. Δήμητρα Γαλανοπούλου, *ό.π.*, σ. 28.

20. Βλ. Ιω. Χρ. Θεοδοωρίδης, *Η εκλογή των επισκόπων κατά τους Καταστατικούς Χάρτες της Εκκλησίας της Ελλάδος. Κρίσεις και σχόλια με βάση την Κανονική παράδοση της Εκκλησίας*, μεταπτυχιακή διατριβή, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 26-27, και *passim* (<http://ikee.lib.auth.gr>). Στις εξαιρέσεις του κανόνα εκείνα τα χρόνια ανήκει, π.χ., ο Νεόφυτος Λαχωβάρης, ο οποίος προβιβάστηκε στον θρόνο της Μητροπόλεως Παροναξίας το 1780, ένα μόλις έτος πριν από το τριακοστό, βλ. Βασίλειος Β. Σφυρόερας, «Χρυσάνθος ο Αιτωλός», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών* 6 (1956), σ. 141, σημ. 1.

είδαμε, τον Νεόφυτο «ευπατρίδη». Γεννημένος το 1740 στη Μικρομάνη, φοίτησε και αυτός στη Σμύρνη μεταξύ των ετών 1755 και 1759, συνεχίζοντας τις εγκύκλιες σπουδές που είχε αρχίσει στη Σίφνο και την Πάτμο.²¹ Πιστεύω ότι δεν θα μπορούσε να γνωρίζει την κοινωνική τάξη της οικογένειας του πατριάρχη (συνιστά τη μοναδική πηγή όπου γίνεται αναφορά σ' αυτή), αν ο ίδιος δεν είχε αποκτήσει προσωπική αντίληψη του πράγματος, χάρις προφανώς στη συνύπαρξή τους εκείνη την εποχή στους χώρους της σχολής του Ιερόδου και ίσως στη συναναστροφή εκτός μαθημάτων. Από το άλλο, βέβαια, μέρος δεν αγνοεί κανείς το φαινόμενο της ηλικιακής ανομοιομορφίας του πληθυσμού των σχολικών τάξεων²² ή κάποτε της συνδιδασκαλίας μαθητών διάφορων βαθμών προόδου, όμως θεωρώ ότι δεν θα προσιδίαζε σε ένα παιδί αρχοντικής οικογένειας να έχει καθυστερήσει τόσο πολύ την έναρξη της ανώτερης σχολικής του εκπαίδευσης, όσο και αν ενδεχομένως είχαν επιμεληθεί στο μεταξύ τη μόρφωσή του διάφοροι οικοδιδάσκαλοι.

Ποιο συμπέρασμα προκύπτει από τα παραπάνω δεδομένα; Πρώτον, ότι συμμαθητής του Κοραή με το όνομα Νικόλαος δεν πρέπει να ήταν ο πατριάρχης Νεόφυτος, ακόμη κι αν δεχθούμε ύπαρξη ομωνυμίας ως προς το βαπτιστικό, κάτι όμως που δεν επιβεβαιώνεται από αλλού.²³ Ειδάλλως, πέραν των υπόλοιπων ενδείξεων, ο ίδιος ο Σμυρναίος λόγιος ως συμπολίτης του θα γνώριζε, όπως έχει προαναφερθεί, και το επώνυμό του (άλλωστε η μαθητική κοινότητα δεν ήταν τότε πολυάριθμη) και θα το δύμιζε στον Πρωτοψάλτη σαν κύριο προσδιοριστικό στοιχείο της ταυτότητάς του. Δεύτερον, ότι η ταύτιση προήλθε εξάπαντος από παραπλανητικό συνειρμό την ώρα που ο Κοραής μάθαινε ή όταν αργότερα επεξεργάστηκε τις πληροφορίες του όποιου επιστολογράφου ή συνομιλητή του. Στη μνήμη του είχε σίγουρα ανακαλέσει με συμπάθεια τη μορφή ενός όντως υπαρκτού συμμαθητή του που τον έλεγαν (αποδεδειγμένα και όχι κατ' εικασία) Νικόλαο, που την παρουσία του τότε στο σχολικό περιβάλλον πρέπει να την είχε ξεχωρίσει μέσα στο απωθητικό για

21. Αλέξανδρος Λαυριώτης, «Βιογραφία Κυρίλλου Λαυριώτου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, περ. Β', έτος Β'/15.12.1886, σ. 115.

22. Βλ. Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 350.

23. Πίσω από το ιερατικό όνομα Νεόφυτος θα μπορούσε να υπόκεινται και άλλα χριστιανικά ονόματα αρχόμενα από το ψηφίο Νι, σύμφωνα με το έθος κατά την ονοματοδασία άγαμων κληρικών: Νικήτας, Νέστωρ, Νικηφόρος, Νεκτάριος κ.λπ. και όχι απαραίτητα Νικόλαος.

τον ίδιο κλίμα της διδασκαλίας του Ιερόδευ Δενδρινού²⁴ και τώρα φαινόταν να χαιρέται επειδή ένας από τους ξεχωριστούς συντρόφους του των μαθητικών θρανίων είχε ανέλθει στο ανώτατο αξίωμα της ελληνικής Εκκλησίας. Έτσι εξηγείται γιατί είχε συγκρατήσει ύστερα από τόσον καιρό το μικρό του όνομα (όχι το οικογενειακό, αφού προφανώς δεν ήταν Σμυρναίος) και γιατί τώρα ενδιαφερόταν να μάθει το ιερατικό του. Μόνο που ο Νικόλαος εκείνος, αντί για εκκλησιαστικά αξιώματα και πατριαρχίες, είχε επιλέξει να αποσυρθεί στο Άγιον Όρος σαν απλός μοναχός και να επιδοθεί εκεί στην άσκηση και τη συγγραφή για την ωφέλεια των ορθόδοξων ομογενών του. «Ηγαπημένος –κατά τον βιογράφο του– από διδασκάλους, από επιτρόπους του σχολείου και από τους συμμαθητάς του» όσο φοιτούσε στη Σμύρνη,²⁵ είχε ήδη μετονομαστεί περιβλημένος από το 1775 το μοναχικό σχήμα σε Νικόδημο Αγιορείτη.

24. Η αντιπάθειά του προς τον δάσκαλο των μαθητικών του χρόνων διαφαίνεται όχι μόνο από την περιγραφή του μονοδιάστατου προγράμματος σπουδών και των αντιπαιδαγωγικών μεθόδων καταναγκασμού των μαθητών που εφάρμοξε ο Ιερόδεος, όπως τα εκθέτει στην αυτοβιογραφία του, γραμμένη το 1829 και δημοσιευμένη το 1833, βλ. *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τόμ. Α', σσ. ι', ιβ', ιδ', ιθ', αλλά και από το γεγονός ότι εκεί δεν μνημονεύει καν το όνομά του, παρά μόνο τον τόπο καταγωγής του («μοναχός τις Ιθακήσιος»). Άλλωστε και στην αλληλογραφία του, εκτός από το παραπάνω παράδειγμα, δεν αναφέρεται πουθενά αλλού ονομαστικά στο πρόσωπό του.

25. Βλ. τη βιογραφία του αγίου από τον ιερομόναχο Ευθύμιο στη δημοσίευση του μοναχού Νικόδημου (Μπιλάλη), *Ο πρωτότυπος βίος του Αγίου Νικόδημου του Αγιορείτου (1749-1809)*, Αθήνα ¹¹2007, σ. 7.

II.

Δεκαεπτά χρόνια αργότερα, το 1807, ο Νικόδημος βρισκόταν πια κοντά στο τέλος της ζωής του, είχε όμως αφήσει πίσω ένα σημαντικό πολυσχιδές συγγραφικό έργο, εκδεδομένο και ανέκδοτο, ασκητικό, ηθικοποιμαντικό, αγιολογικό, κανονικό, λειτουργικό, ερμηνευτικό κ.λπ. Αντίθετα, ο Κοραής μόλις είχε αρχίσει να υλοποιεί το εκδοτικό του πρόγραμμα για τη μεταρρύθμιση της ελληνικής παιδείας, θέτοντας σε κυκλοφορία τούς πρώτους τόμους της *Ελληνικής Βιβλιοθήκης*, με τη χρηματοδότηση των Ηπειρωτών αδελφών Ζωσιμά από τη Ρωσία και τη συμπαράσταση του Ηπειρώτη επίσης έμπορου της Βιέννης Αλέξανδρου Βασιλείου, ο οποίος, εκτός από χορηγός του, έγινε με τον καιρό οικονομικός διαχειριστής των υποθέσεών του και, τελικά, εξ απορρήτων επιστολογράφος του λόγω της εντιμότητας και της παιδείας του.²⁶ Καθώς διέμενε στη Βιέννη, κέντρο παραγωγής του νεωτερικού ελληνικού βιβλίου τον 19ο αιώνα, ενημέρωνε τον Κοραή για τις εκδόσεις που τυπώνονταν εκεί από τους Έλληνες λογίους, στέλνοντάς του ενίοτε και αντίτυπά τους, σε μια πρακτική άλλωστε ανταλλαγής πληροφοριών και βιβλίων μεταξύ των δύο φίλων. Λίγες φορές γνωρίζουμε τα σχόλια που συνόδευαν τις σχετικές ειδήσεις του Βασιλείου, και αυτά μέσα από τα συμφραζόμενα των επιστολικών κειμένων του Κοραή, μιας και ο τελευταίος δεν κρατούσε στο αρχείο του τα γράμματα των επιστολογράφων του, σε αντίθεση με τον λόγιο έμπορο της Βιέννης που διαφύλαξε σαν ανεκτίμητο θησαυρό εκείνα του σοφού φίλου του. Έτσι, τον Ιούλιο του 1807 φαίνεται πως ο Βασιλείου τού είχε μιλήσει για κάποιο ή κάποια βιβλία ενός μοναχού, τον οποίο, όπως θα φανεί, κατονόμαζε, που πέρασαν από τα χέρια του ή άκουσε να γίνεται λόγος γι' αυτά, με κεφάλαια πραγματευόμενα ένα θέμα οικείο στη χριστιανική γραμματεία, την ηθική αναγέννηση και τελείωση του Χριστιανού, εφικτή να επιτευχθεί με διάφορα μέσα καταπολέμησης και εξάλειψης των παθών της ψυχής και των ερεθισμών των αισθήσεων. Στις 4 Αυγούστου ο Κοραής έσπευσε να σχολιάσει τις πληροφορίες του φίλου του. Έχοντας αναφερθεί προηγουμένως στην απαντητική επιστολή του με κάποια ανησυχία για την υποδοχή του στο σχέδιο που προέβαλε στα προλεγόμενα της έκδοσης του Ισοκράτη (1807) για τη δημιουργία στην Κωνσταντινούπο-

26. Βλ. Στεφ. Μπέτης, «Συμβολή στη μελέτη του Ηπειρωτικού Διαφωτισμού: Αλέξανδρος Βασιλείου, ο αφοσιωμένος φίλος και συναθλητής του Κοραή, 1760-1818», *Ηπειρωτική Εστία* 22 (1973), σσ. 344-364, 461-478, 638-650.

λη υπό την εποπτεία του Πατριαρχείου του «Ελληνικού Μουσείου», ενός κέντρου συνάθροισης, καταγραφής και διαφύλαξης των διάσπαρτων στα μοναστήρια ελληνικών χειρογράφων, προσθέτοντας τώρα και συμβουλές για τα μέτρα που θα κατέστειλαν τις αντιρρήσεις των ηγουμένων τους, φορτισμένους και από τις συκοφαντίες του Ναθαναήλ Νεοκαισαρέως, δηλαδή του Αθανάσιου Πάριου, που το 1802 στην *Αντιφώνηση* κήρυττε ότι όσοι Έλληνες σπούδασαν στη Δύση «εκυλίοντο εις τα πορνοστάσια της Ευρώπης»,²⁷ ήταν ήδη έτοιμος να ξεσπάσει, όταν έφτασε η στιγμή να σχολιάσει τα σχετικά με το βιβλίο του παραπάνω μοναχού. Πράγματι, σε μια ολόκληρη παράγραφο της επιστολής του, γραμμένη με ύφος ειρωνικό, αποκαλούσε τον συγγραφέα και τους ομοϊδεάτες του μωρούς και μικρόνους (*sots* και *petits esprits*, κατά τη διατύπωσή του), αφού δεν μπόρεσαν να σκεφθούν και να προτείνουν το μόνο δραστικό και αποτελεσματικό για την εξάλειψη των παθών και των αισθήσεων μέσο: τον ευνουχισμό όλων των νεογνών του ελληνικού γένους. Τόσο μάλιστα τον ενθουσίασε το εύρημα αυτής της ιδέας, ώστε τη φαντάστηκε να αποτελεί το αντικείμενο ενός δικού του διαλόγου, είδους στο οποίο είχε δοκιμαστεί και νωρίτερα. Παραιτήθηκε όμως από τη σκέψη του εγχειρήματος, επικαλούμενος πρώτα αδυναμία του εκείνο τον καιρό και ύστερα το γεγονός –εδώ άφηνε να φανερωθεί το παιγνιώδες χάρισμα που διέθετε– ότι προτίμησε να λυπηθεί τα παιδιά των φίλων του, ιδιαίτερα τον μικρό Επαμεινώνδα, τον πρωτότοκο γιο του Βασιλείου. Αλλά ας παρακολουθήσουμε την αντίδραση του Κοραή έτσι όπως ακριβώς καταγράφεται στην επιστολή του.²⁸

Περί δε του Ν. Νέου Χρ., ε γνώρισα πολλά παρόμοια μέσα εξαλειπτικά και των παθών και των αισθήσεων· αλλ' οι προβάλλοντες αυτά και παραγγέλλοντες, ne sont à mon avis que des sots. Κανείς απ' αυτούς δεν ευρέθη με τόσον πνεύμα ώστε να επινοήση το μόνον δραστήριον μέσον, όχι να εξαλείψη τα πάθη, αλλά το γένος όλον από το πρόσωπον της γης και να το μετοικήση εις ολίγων χρόνων διάστημα σύμφυχον όλον από τον φθαρτόν τούτον κόσμον εις τους ουρανούς. Ο ευνουχισμός, φίλε μου, όλων των νεογνών Γραικών. Τους είχα χάριν να προβάλωσι τούτο το μόνον επιτυχές του σκοπού μέσον, και όχι tous ces petits

27. Επιστ. 4 Αυγούστου 1807, *Αλληλογραφία*, τόμ. Β', Αθήνα 1966, σσ. 405-407. Σκληρή απάντηση στις συκοφαντίες του Πάριου είχε δώσει προηγουμένως ο Κοραής σε μια μακρά υποσημείωση των προλεγόμενων του Ισοκράτη [= *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, σσ. 254-255, πρβλ. σσ. 323-324].

28. *Αλληλογραφία*, σσ. 407-408.

moyens dignes des petits esprits. Δεν λογιάζεις πόσον επεδύμουν να προβάλλω τούτο το μέσον εις σχήμα διαλόγου· αλλά δεν έχω καιρόν ο ταλαιπώρος. Έπειτα είμαι και άρρωστος· και τέλος ελεώ και τα τέκνα των φίλων μου, και μάλιστα τον Επαμεινώνδα, τον οποίον ασπάζομαι και μ' αυτόν την φίλην μητέρα του.

Η αρχή της παραγράφου μάς δίνει το κλειδί να αποκρυπτογραφήσουμε την ταυτότητα του συγγραφέα και του έργου του. Ο Κοραής, όπως το συνήθιζε στα γράμματά του, τον προσδιόρισε μόνο με το αρχικώνυμό του (Ν.), αποδίδοντάς του και μια ιδιότητα (Νέος Χρ.). Αν είχε αναπτύξει τις δύο συντομογραφίες, πιστεύω πως η φράση του θα ήταν έτσι διατυπωμένη: «Περί δε του Νικοδήμου Νέου Χρυσοστόμου». Σε ποια δεδομένα στηρίζεται η άγνοια αυτή; Δεν έχει κανείς παρά να αναχθεί στα δύο ηθικοποιμαντικά έργα που εξέδωσε ο Νικόδημος στις αρχές του 19ου αιώνα, το *Εγχειρίδιον Συμβουλευτικόν περί Φυλακής των πέντε αισθήσεων* (1801) και κατεξοχήν τη *Χρηστοθήθεια των Χριστιανών* (1803). Το δεύτερο, διαρθρωμένο σε δεκατρείς λόγους, έχει συντεθεί κατά μίμηση των λόγων του Ιωάννη Χρυσόστομου: «Τούτον τοιγαρούν τον χρυσούν όντως της του Χριστού Εκκλησίας ρήτορα, και τρισμακάριστον άνθρωπον, μιμούμενος κατά τούτο και εγώ, ο μηδέν των εκείνου ποδών άξιος, με απλοϊκήν και αρρητόρευτον φράσιν τους παρόντας λόγους εσύνδεσα», ανέφερε ο συγγραφέας στο προοίμιο της έκδοσης,²⁹ δήλωση που επικύρωνε με γράμμα του από 5 Δεκεμβρίου 1799 ο τότε έκπτωτος Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ που εγκαταβιούσε στην Μονή Ιβήρων και είχε διεξέλθει το χειρόγραφο του έργου: «μη αμφίβαλλε δε, ότι και πάνυ καλώς, και ρητορικώς, και όλως κατά μίμησην του ζήλου του θείου Πατρός, συνεγράφησάν σοι αγαπητέ».³⁰ Επομένως είναι βέβαιον ότι σε αυτό ακριβώς το έντυπο αναφερόταν ο Κοραής, και ο χαρακτηρισμός του συγγραφέα του ως «Νέου Χρυσοστόμου», που πιθανόν τον αναπαρήγαγε από το γράμμα του Βασιλείου, μπορεί να ενείχε δόση ειρωνείας αλλά δεν ήταν εξωπραγματικός.

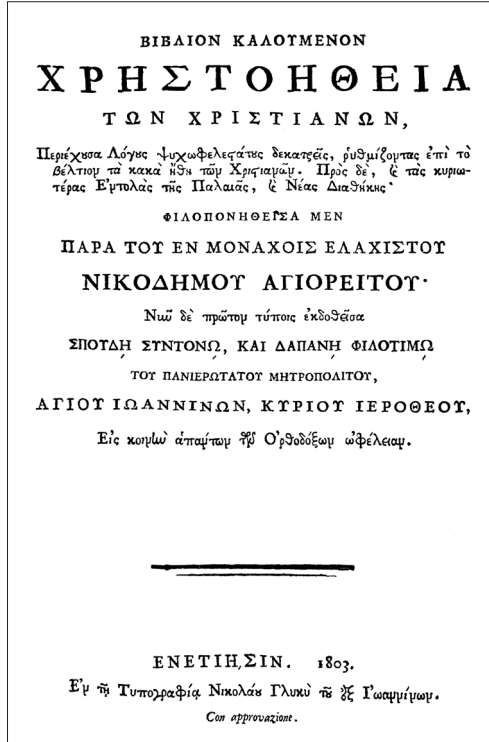
Όμως, γιατί τόσο ανεπίκαιρα και καθυστερημένα, ύστερα δηλαδή από τέσσερα χρόνια μετά την έκδοση της *Χρηστοθήθειας* στη Βενετία, έφερε ο Βασιλείου στην επιφάνεια την υπόθεση του βιβλίου του αγιορείτη μοναχού;

29. *Χρηστοθήθεια των Χριστιανών*, Βενετία 1803, σ. ε΄. Πρβλ. Αγιορείτης μοναχός Νικόδημος (Μπιλάλης), «Η Χρηστοθήθεια του Αγίου Νικοδήμου», *Πρακτικά Α΄ επιστημονικού συνεδρίου Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης*, τόμ. Β΄, σσ. 198, 231-232.

30. *Χρηστοθήθεια*, σσ. ι΄-ια΄. Πβ. Αγιορείτης μοναχός Νικόδημος, ό.π., σ. 199.

Νομίζω ότι την απάντηση πρέπει να τη συνδέσουμε με την ανακίνηση τότε του θέματος της επανέκδοσής του. Η πληροφορία περιέχεται στο γράμμα που ο Νικόδημος απηύθυνε στις 15 Απριλίου 1807 στον Μητροπολίτη Φιλίππων και Δράμας Ιωσήφ, με το οποίο τον παρακαλούσε αφενός να επιθεωρήσει το χειρόγραφο του *Συναξαριστή* και να υποστηρίξει οικονομικά το βιβλίο μετά την έκδοσή του –εκδόθηκε τελικά δώδεκα χρόνια αργότερα– και αφετέρου να μεσολαβήσει και για την ανατύπωση της εξαντλημένης *Χρηστοθήειας*.³¹ Αν θυμηθούμε ότι στη Βιέννη είχε τυπωθεί το 1801 το *Εγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, με επιστασία του αρχιμανδρίτη

Άνθιμου Γαζή, προϊσταμένου της ελληνικής εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, δεν θα ήταν περιέργο να βολιδοσκοπήθηκε τότε από τον Νικόδημο για να επιμεληθεί εκεί ή στη Βενετία και την επανέκδοση της *Χρηστοθήειας*. Πρέπει να είχε προηγηθεί κάποια σχετική επαφή μεταξύ τους, πιθανότατα μέσω τρίτου προσώπου, μιας και ο Νικόδημος στο παραπάνω γράμμα κάνει λόγο για ορισμένες από τις τότε συγγραφικές και εκδοτικές δραστηριότητες του Θεσσαλού λογίου: «Έμαθον ότι Άνθιμος ο Γαζής τυπώνει ήδη εις Βενετίαν

31. Κωνσταντίνος Αγγ. Μανάφης, «Ιδιόγραφος επιστολή Νικοδήμου του Αγιορείτου συνοδευτική των χειρογράφων του Συναξαριστού. Αποδέκτης ο μητροπολίτης Δράμας Ιωσήφ και ουχί ο πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε΄», *Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης ο Νάξιος. 250 χρόνια από την γέννησίν του, Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 19 (2004-2005), σσ. 334-335. Ο συγγραφέας ανασκευάζει την άποψη του Θεόκλητου Διονυσιάτη σχετικά με τον αποδέκτη της επιστολής, βλ. *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης*, σ. 304, πρβλ. σσ. 256-257, ξαναδημοσιεύοντας την επιστολή βάσει του ιδιόγραφού της που σώζεται στο αρχείο της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας.

εν βιβλίον διηρημένον εις δύο τόμους, επονομάσας αυτό Παγκόσμιον Βιβλιοθήκην» (πρόκειται για τη *Βιβλιοθήκη Ελληνική*, τυπωμένη εκείνη τη χρονιά, το 1807). Θα αποτέλεσε ασφαλώς την εύσημη δικαιολογία του τελευταίου ώστε να αρνηθεί την πρόταση της εκδοτικής επιμέλειας της *Χρηστοθήειας*, κοντά στις άλλες ασχολίες του εκείνο τον καιρό, δηλαδή τη σύνταξη του πρώτου από τους τρεις τόμους του αρχαιοελληνικού Λεξικού του (1809), όσο και την επανέκδοση στη Βιέννη της τετράτομης *Γεωγραφίας* του Μελετίου Αθηνών (1807). Φίλος του Βασιλείου ο Γαζής, ασφαλώς θα του μετέφερε τα διαμειφθέντα για το βιβλίο, ίσως και να του το εγχείρισε, και ο δεύτερος με τη σειρά του τις πληροφορίες για το περιεχόμενό του τις μεταβίβασε στον Κοραή, που δεν τις άφησε ασχολίαστες. Είναι φυσικά αυτονόητο πως σχολιάζοντάς τες δεν γνώριζε, ούτε θα του πέρασε από τον νου, ότι με τον αγιορείτη συγγραφέα του βιβλίου τον συνέδεαν τα κοινά μαθητικά τους χρόνια.

Το ότι στο γράμμα του ο Βασιλείου πρέπει να αναφέρθηκε και στο *Εγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, συνάγεται και από την απάντηση του Κοραή. Η χρήση από τον δεύτερο της διατύπωσης «εξαλειπτικά των παθών και των αισθήσεων» ασφαλώς δεν ήταν άσχετη με τον σκοπό της συγγραφής του εγχειριδίου όπως αποτυπωνόταν στον τίτλο του: «συμβουλευτικόν περί φυλακής των πέντε αισθήσεων». Αυτήν ακριβώς την προφύλαξη και προστατευτική ασπίδα απέναντι στις προσβολές των «ηδονικών αισθητών» επιδίωξε να προσφέρει ο Νικόδημος Αγιορείτης στους ορθόδοξους ομογενείς του με το περιεχόμενο και των δύο παραπάνω έργων του (θα πρόσδετα και εκείνων που μόλις είχαν προηγηθεί, του *Αόρατου Πολέμου* και των *Γυμνασμάτων Πνευματικών*), προκειμένου να τους οδηγήσει στον δρόμο τής κατά Χριστόν ζωής και της ηθικής τελείωσης. Όμως είναι γεγονός ότι ο κανονιστικός κώδικας βίου που επέβαλλε στους αναγνώστες του διακρινόταν για το εξαιρετικά αυστηρό και ασφυκτικό πλαίσίό του και, καθώς απαιτούσε νέκρωση των παθών και «απραξία» της αισθητηριακής λειτουργίας, αποστερούσε τους πιστούς από κάθε επίγεια χαρά και απόλαυση, αντιπαραθέτοντάς τους εκείνη των νοητών και πνευματικών ηδονών προσβάσιμων μέσω της προσευχής, της ανάγνωσης των Γραφών, του εκκλησιασμού, της τήρησης με συνέπεια των θείων εντολών και όσων άλλων τρόπων υποδείκνυαν τα κείμενα των θεοφόρων Πατέρων.³²

32. Ανάπτυξη της αλληλουχίας των νικοδημικών στοχασμών σχετικά με την επιρροή των αισθήσεων στον άνθρωπο, βλ. στην ανακοίνωση του πρωτοπρεσβύτερου καθηγητή Αθανάσιου Γκίκα, «Ποιμαντικές θέσεις του Αγίου Νικοδήμου στο *Συμβουλευτικόν*

Ο Κοραΐς, του οποίου «η νεότης εσαλεύετο υπό τρικυμίας παθών» κατά την αυτοβιογραφία του,³³ και ο οποίος στα κείμενά του, δημόσια και ιδιωτικά, μιλούσε συχνά για τα αχώριστα της ανθρωπίνης φύσης πάθη, είχε διαμορφώσει τη γνωσιοθεωρία του για τις εντάσεις των συναισθηματικών εννομήσεων και των έμμονων επιθυμιών και έξεων στην προσωπική ζωή των ανθρώπων μέσα από τη δική του εμπειρία και ασφαλώς από την παρατήρηση των ψυχοσωματικών συμπτωμάτων των ασθενειών κατά τις σπουδές του και τη μικρής διάρκειας άσκηση της ιατρικής, όσο και από τη μελέτη των θέσεων της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού.³⁴ Στεκόταν απέναντι στα πάθη και τις επενέργειές τους στην καθολική υγεία των ανθρώπων με γνώμονα και εδώ τον φιλοσοφικό κανόνα του μέτρου που απέβλεπε στην ισορρόπηση λόγου και θυμικού. Τα πάθη, τόνιζε, είναι αναγκαία στην ψυχή και, όταν τα στερείται παντελώς, μένει ακίνητη σαν νεκρή θάλασσα. «Εις μόνον τον Θεόν εδόθη η απάθεια», θα γράψει σε μια επιστολή του το 1825.³⁵ Αρκεί μονάχα ο άνθρωπος να μπορεί να τα χαλιναγωγεί ώστε να μην υπερβαίνουν το μέτρο, γιατί αλλιώς υπάρχει κίνδυνος να πνίξουν την ψυχή και να σκοτεινιάσουν τον νου. Για την ημέρωσή τους δεν αρκούν οι νόμοι χωρίς τη συμμαχία του ορθού λόγου, της χρηστής ανατροφής των νέων και του φωτισμού των πολιτών.

Αν, εκφράζοντας τις απόψεις αυτές κυρίως στα μετά το 1815 δημοσιεύματά του, εξέλεγε τους Στωικούς φιλοσόφους που δίδασκαν την απάθεια της ψυχής ως μέγιστη ηθική προσταγή στον δρόμο προς την αρετή και τη

Εγχειρίδιο και η σύγχρονη ποιμαντική πραγματικότητα», Πρακτικά Β΄ επιστημονικού συνεδρίου Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης – 200 χρόνια από την κοίμησή του, έκδοση Ιερού Κοινοβίου Οσίου Νικοδήμου, Πεντάλοφος Παιονίας 2011, σσ. 437 κ.ε.

33. *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τόμ. Α΄, σ. κ΄.

34. Ευρωπαίοι φιλόσοφοι, όπως οι Voltaire, Diderot, Rousseau, Helvetius, Hume κ.ά., των οποίων τη σκέψη απασχολεί και το θέμα της εσωτερικής ανησυχίας της ανθρωπίνης ψυχής υπό τη μορφή των παθών, ανήκουν στους συγγραφείς που διάβαζε ο Κοραΐς. Γενική εποπτεία των θέσεων της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού, που αξιολογεί θετικά την παρουσία των παθών ως ενεργοποιητικής δύναμης, βλ. στα δύο δημοσιεύματα που έχουν κυκλοφορήσει στα ελληνικά, Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τόμ. Β΄, Αθήνα 1987, σσ. 74-79, και Ernst Cassirer, *Η φιλοσοφία του Διαφωτισμού*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2013, σσ. 190-195. Πρβλ. Σοφία Θ. Γρηγοριάδου, *Η Ορδόδοξη σκέψη στον Αδαμάντιο Κοραή*, σσ. 186-187.

35. Στον Πρόεδρο του Νομοτελεστικού Γεώργιο Κουντουριώτη μέσα στην αναμόχλευση των παθών μεταξύ των αγωνιζόμενων για την ελευθερία Ελλήνων, *Αλληλογραφία*, ό.π., τόμ. Ε΄, Αθήνα 1983, σ. 248.

σοφία,³⁶ πολύ περισσότερο η χριστιανική μεταφυσική προσέγγιση που υπάκουε στο παρεμφερές δόγμα της καταστολής των παθών ως προαπαιτούμενο της ηθικής τελείωσης και μυστικής ένωσης του ανθρώπου με τον Θεό ήταν για τον Κοραή μια (αδι)ανόητη ανορθολογική δεώρηση έξω από τη γνώση της ανθρωπίνης φύσης, παραγνωρίζοντας την αναγκαιότητά τους ακόμη και για την κατάκτηση της αρετής. «Πάθη από την ταλαιπωρόν μας ψυχήν δεν εκριζώνονται παρά με άλλα πάθη», δηλαδή ανώτερα και επωφελή γι' αυτήν, έγραφε πάλι σε γράμμα του το 1816.³⁷ Έτσι, απέναντι στις διδασκαλίες του Νικόδημου Αγιορείτη και των ομολογών του εκφραστών της μυστικής παράδοσης της Εκκλησίας υιοθέτησε την ειρωνική στάση που είδαμε, την οποία ώθησε μέχρι σημείου σαρκαστικής απαξίωσής τους, εγκαταλείποντας όμως τη σκέψη δημόσιας αντιπαράθεσης στο θέμα (αν, βέβαια, η ιδέα του διαλόγου ανήκε όντως στις προθέσεις του και δεν επρόκειτο απλώς για έμπνευση της στιγμής). Μια τέτοια, πάντως, αντίδραση δεν ήταν ξένη προς τον χαρακτήρα του, ιδίως όταν αντιμετώπιζε καταστάσεις που τον ενοχλούσαν τόσο ώστε να χάνει την ψυχραιμία του και να αδυνατεί να συγκρατηθεί στα όρια του δικού του κανόνα ζωής, του κανόνα του μέτρου. Αλήθεια πώς θα αντιδρούσε αν μάθαινε ότι εκείνος ο αγιορείτης μοναχός που την αυγή του φωτισμένου 19ου αιώνα απηύθυνε στους Έλληνες χριστιανούς νουθεσίες ζωής διαποτισμένες από πνεύμα εμφανούς ασκητικής σκληραγωγίας, δεν ήταν άλλος από τον Νικόλαο, τον παλαιό ξεχωριστό συμμαθητή του της Σμύρνης;

36. Βλ. ιδίως τα προλεγόμενα της έκδοσης των *Εις εαυτόν* του Μάρκου Αυρήλιου, 1816 [= *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τόμ. Β', 1988, σσ. 394 κ.ε.]. Πρβλ. Σοφία Θ. Γρηγοριάδου, ό.π., σσ. 187-195. Αργότερα, στα προλεγόμενα των *Ηθικών Νικομαχείων* του Αριστοτέλη (1822), θα μιλήσει για την επιρροή της στωικής φιλοσοφίας στην ηθική διδασκαλία του Χριστιανισμού, που έφτασε όμως στο άκρο σημείο να απαγορεύει αδιακρίτως την αναζήτηση και βίωση των γήινων ηδονών [= *Προλεγόμενα στους αρχαίους*, τόμ. Γ', 1990, σσ. 38 κ.ε.], ενώ στην έκδοση του *Εγχειριδίου* του Επίκτητου (1826), προσπαθώντας να κατανοήσει την ουσία της απάθειας των Στωικών, θα υποστηρίξει ότι ισοδυναμούσε, τελικώς, με τη «μετριοπάθεια» των λοιπών φιλοσόφων και θα αντιδιαστείλει τους πρώτους από τους επιδιώκοντες την κακοπάθεια και σωματική σκληραγωγία αρνητές του κοινωνικού βίου μοναχούς [= *Προλεγόμενα στους αρχαίους*, σσ. 477 κ.ε.].

37. Στον Νεόφυτο Βάμβα, αρχιδιδάσκαλο τότε της σχολής της Χίου, *Αλληλογραφία*, τόμ. Γ', Αθήνα 1979, σ. 517.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Παραλειπόμενα στο ζήτημα της συμμαθητείας
Κοραή και Νικόδημου Αγιορείτη

Το ζήτημα της συμμαθητείας των δύο αυτών επιφανών μορφών της ελληνικής λογιοσύνης και του ορθόδοξου μοναχισμού, αντίστοιχα, πάσχει δυστυχώς από έλλειψη τεκμηρίωσης. Μονάχα κάποιες ενδείξεις διαδέτουμε βασισμένες στα χρονολογικά κυρίως δεδομένα των σπουδών τους, που μας κάνουν να πιστεύουμε ότι και οι δύο βρέθηκαν να διάγουν μαζί τον σχολικό τους βίο από την έναρξη κιόλας των μαθημάτων τους στην ανώτερη βαθμίδα της σχολής του Ιερόδευ Δενδρινού. Ο Νικόλαος Καλλιβούρτζης, κατά τον πρώτο βιογράφο του αγίου ιερομόναχο Ευθύμιο, φέρεται να μετέβη στη Σμύρνη συνοδευόμενος από τον πατέρα του σε ηλικία 16 ετών, δηλαδή το 1765, και ο Διαμαντής Κοραής, όταν εγγράφηκε στον ανώτερο κύκλο μαθημάτων, δεν πρέπει να είχε ηλικία μικρότερη των 16 ετών, σύμφωνα με τα τότε κρατούντα για την εισαγωγή μαθητών στα «Ελληνικά» σχολεία.³⁸ Δεν γνωρίζουμε κατά πόσον επηρέασε την κανονικότητα της φοίτησής του στον κατώτερο υπό τον ιερομόναχο Χρύσανθο Καραβία κύκλο της σχολής το γεγονός ότι στα δεκατρία του παρουσίασε συμπτώματα φυματίωσης (αιμοπτύσεις) και αν τότε, στα 1761, διέκοψε την παρακολούθηση των μαθημάτων. Ίσως εξαιτίας του σοβαρού αυτού προβλήματος υγείας, που τον ακολούθησε και στην κατοπινή του ζωή, η εγγραφή του στον υπό τον Ιερόδευ ανώτερο κύκλο να πραγματοποιήθηκε καθυστερημένα, δηλαδή το 1765, όταν ήταν 17 ετών. Να προσθέσουμε και έναν δεύτερο λόγο πιθανής παρέκκλισης από το κανονικό πρόγραμμα φοίτησης όταν είχε κλείσει τα 15 του χρόνια. Αναφέρομαι στη φοβερή πυρκαϊά της Σμύρνης το καλοκαίρι του 1763, που αποτέφρωσε δημόσιες και ιδιωτικές οικοδομές, ευαγή ιδρύματα, εκκλησίες, μεταξύ των οποίων την Αγία Φωτεινή και τη Μητρόπολη, όπως μάλιστα θυμόταν το τελευταίο αυτό σε ένα γράμμα του τριάντα χρόνια αργότερα ο ίδιος ο Κοραής, με αφορμή μια επιγραφή συνδεμένη από τον παππού του Διαμαντή Ρύσιο που την αφορούσε³⁹—δεν μαρτυρείται αν καταστράφηκε τότε το σχολείο όπως συνέβη το 1778

38. Κων. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία*, σσ. 350-351.

39. Επιστολή προς Chardon de la Rochette, μετά τις 29 Ιουλίου 1793, *Αλληλογραφία*, τόμ. Α', σ. 356. Πρβλ. Ν.Κ.Χ. Κωστής, «Συμπληρωματικά τινα περί Βερνάρδου

με τον σεισμό και την πυρκαϊά που ακολούθησε⁴⁰–, πληγές που δεν είχαν ακόμη επουλωθεί ούτε τον επόμενο χρόνο.⁴¹ Πάντως κανένα από τα παραπάνω συμβάντα δεν επικαλείται ο Κοραής στην έτσι κι αλλιώς λιτή εξιστόρηση της αυτοβιογραφίας του σαν εμπόδια που θα μπορούσαν να ανακόψουν την ομαλή συνέχιση των σχολικών σπουδών του. Αν είχε καταδέσει εκεί ή σε άλλα κείμενά του μια τέτοια μαρτυρία, αυτό θα ενίσχυε σοβαρά την άποψη ότι το 1765 ήταν ακριβώς η χρονιά που αποτέλεσε την αφετηρία της κοινής «εις τον αυτόν καιρόν» φοίτησης με τον Νικόλαο Καλλιούρτζη. Πάντως ως συμμαθητή του στο «Ελληνικόν σχολείον» της Σμύρνης μνημονεύει ο Κοραής τον Παύλο Εμμ. Ροδοκανάκη, πατέρα των Χίων αδελφών Ροδοκανάκη, εμπόρων στο Λιβόρνο,⁴² ο οποίος είχε γεννηθεί τον ίδιο χρόνο με τον Νικόδημο, το 1749. Στη βιογραφία, εξάλλου, του αγίου διαβάζουμε ότι κατά τις εξόδους του από το κοινόβιο του σχολείου επισκεπτόταν ευκατάστατα σπίτια συμμαθητών του, χωρίς όμως ονομαστική αναφορά για κανέναν από αυτούς,⁴³ και το κενό εδώ της μνήμης του, σκόπιμο ή όχι, στερεί από την έρευνα στοιχεία χρήσιμα για διασταυρώσεις με όσα ελάχιστα είναι γνωστά γύρω από το θέμα. Αποκλείεται άραγε να συγκαταλεγόταν ο Διαμαντής Κοραής, ο Παύλος Ροδοκανάκης ή, όπως θα δούμε, ο Διαμαντής Πετρίτσης, ανάμεσα σε αυτούς που οι γονείς τους τον δεξιώνονταν στα αρχοντικά τους σαν συμμαθητή και φίλο των παιδιών τους, πρόθυμο πάντα να βοηθάει με την επάρκεια των γνώσεών του στο να αφομοιώνουν εκείνα καλύτερα τη δύσπεπτη σχολική ύλη;

Οπωσδήποτε, ο Νικόδημος φέρεται να αποφοίτησε ή να διέκοψε τις σπουδές του το 1770, λόγω των Ορλωφικών (εκδικητικές σφαγές των χριστιανών της Σμύρνης από τον μουσουλμανικό όχλο, ύστερα από την ήττα του τουρκικού στόλου από τους Ρώσους στη ναυμαχία του Τσεσμέ), επιστρέφοντας στη Νάξο, ενώ ο Κοραής τελείωσε τη σχολή γύρω στα 1769, έχοντας, κατά τα φαινόμενα, επιδειξει ιδιαίτερο ζήλο στο να περατώσει τα καθόλου ελκυστικά για τον ίδιο μαθήματα, ώστε, ως πρώτος απόφοιτος της σχολής μεταξύ των εξαδέλφων του (ένας από αυτούς, ο ομώνυμός του Διαμαντής

Κευπ και Κοραή», *Αρμονία* 1 (1900), σ. 732, όπου σε υποσημείωση αναγραφή σειράς πηγών με μαρτυρίες για τις συνέπειες της πυρκαϊάς.

40. Μ. Παρανίκας, *Ιστορία της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης*, Αθήνα 1885, σ. 15.

41. Richard Chandler, *Voyages dans l'Asie Mineure et en Grèce*, μτφρ. J. P. Servois και Barbié du Bocage, τόμ. Α', Παρίσι 1806, σ. 125.

42. *Αλληλογραφία*, τόμ. Ε', σ. 69.

43. Μοναχός Νικόδημος (Μπιλάλης), *Ο πρωτότυπος βίος του Αγίου Νικοδήμου*, σ. 7.

Πετρίτσης ήταν έξι μήνες μεγαλύτερός του⁴⁴ και χωρίς άλλο συμμαθητής του), να κληρονομήσει αυτός τη βιβλιοθήκη του παππού τους, σύμφωνα με τους όρους της διαθήκης του τελευταίου. Το έτος 1769 μαρτυρείται από τον ίδιο ως απαρχή της γνωριμίας του με τον Βερνάρδο Κεύνο,⁴⁵ τον πάστορα του ναΐσκου του ολλανδικού προξενείου της Σμύρνης, που άσκησε μεγάλη επίδραση στη διαμόρφωσή του ως ανθρώπου και λογίου, πράγμα που σημαίνει ότι ο νεαρός Διαμαντής πρέπει τότε στα 21 του χρόνια να είχε ήδη αποφοιτήσει από τη σχολή του Ιερόθεου και να αναζητούσε ευρύτερους μορφωτικούς ορίζοντες και νέες προοπτικές σπουδής.

44. *Αλληλογραφία*, τόμ. ΣΤ', Αθήνα 1984, σ. 21.

45. *Αλληλογραφία*, τόμ. Α', σ. 28. Πρβλ. Ν. Κ. Χ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 735.

